

HORASAN TÜRKLERİNİN TARİHİ VE EDEBİYATI*

GERHARD DOERFER - WOLFRAM HESCHE

Eski Türk Hanedanlığında (6- 8. yüzyıl) Oğuzlar, sık sık soylu Türk boylarına başkaldıran, fakat yine de bütünüyle devleti yöneten bir unsur olarak büyük bir önem taşır. Oğuzlar, sadece yazıtların bulunduğu Hanedanlığın doğu kanadında değil, bilâkis Kültegin yazıtında anılan *Türgiş*'lerin elçisinin adı olan *Oğuz Bilge tamğaçi* kelimesinden de anlaşılacağı gibi (K 13)-, batı kanadında da yerleşik bir düzende idiler. Uygur Hanedanlığında (744-840) onların konumu değişmez.¹ Bu süre içinde onlar -İslâm kaynaklarının gösterdiği gibi-², batıda³ olduğu gibi, Uygur Hanedanlığı zamanında doğuda da, yaşadılar.⁴

10. yüzyılda Oğuzların yerleşim alanı Hazar denizinin doğusundan, Aral gölü üzerinden İsficab'a dek uzanır. Onlarla etnik bir birlik gösteren Türkmenler⁵, daha 10. yüzyılın ilk yarısında İslâmiyeti kabul ederler. Oğuz *Yabgu*' sunun başkenti, Aral gölünün doğusunda bulunan *Yeni Kend* idi. Oğuzlar, 24 boya bölünmüş göçebe bir kavimdi. Ancak onların arasında şehirlileşenler, dolayısıyla uygar bir yaşam sürenler de bulunmaktaydı. Bunların çoğu hâlâ pagandır ve tek boylar hâlinde yavaş yavaş İslâmiyete geçmeye başlarlar.⁶ Oğuz *Yabgu* Hanedanlığı, Kıpçaklar tarafından mağlûp edilip yok olunca, Selçuk, boyunduruk altından kurtulmak için Cand'a kaçar, müslüman olur ve Oğuzların güneye göçü devam eder. Böylelikle, Selçuk Hanedanlığı 11. yüzyılda Sır Derya'nın orta mecrasında başlamış olur.

Böylece Oğuzların ikiye bölünmesi baş gösterir. Bir yandan da Kıpçakların hâkimiyeti altında, onlarla birlikte yaşayan Oğuzlar vardı.⁷ Onlar *Hudûd el-'Alem*'e göre şamanları olan pagan kimselerdi ve kudretli şeylere saygı duyarlardı. Bunun yankısı Kaşgârlı Mahmud'da *tāngri*⁸ maddesinde de görülür. Kuzeyde yaşamaya devam eden bu Oğuzların, Türkmenlerin (Kuzey Oğuzların)

*Gerhard Doerfer / Wolfram Hesch. *Chorasantürkisch*, Wörterlisten, Kurzgrammatiken, Indices, Harrassowitzverlag, Wiesbaden 1993. Eserin giriş bölümü (ss. 3-23) çevrildi.

¹ *Şine Usu* yazıtlarına göre.

² Sümer 23, vd.

³ El-Mehdi zamanında= 775-785'te Maverâünnehir'e gelmişler, 820/21 de orayı istila edip muhtemelen Talas'tan batıya doğru hareket ederek Peçeneklerin Aral bölgesine göç etmişler.

⁴ Uygurların egemenliği altında.

⁵ İsficab'ın kuzeyinde, diğer Oğuzların doğusunda.

⁶ Önce Süt-Kend'de yerleşik olan yaklaşık 1000 çadırdandan oluşan bir boy halindedirler.

⁷ Bk. Sümer, 58.

⁸ Bk. TMEN, II, 578.

cedleri olma olasılığı büyüktür; zira onların lehçesi, bugünkü diğer dört Oğuz lehçesinden⁹ oldukça farklılık gösterir.

Buna rağmen 10. yüzyıl Oğuzcasının, kendi içinde henüz çok farklılaşma göstermediği, dolayısıyla Eski Türkçeye de daha yakın olduğu varsayılmalıdır.¹⁰ Örneğin, Selçuk'un babasının ad ve soyadı olan *Toqāq Tāmūr Yalıġ*'dan da anlaşılacağı gibi, kelime başı t- ve kelime sonu -ġ, bu dönemde henüz korunmuştur.¹¹

Bugünkü Oğuzcanın kazandığı karakteristik özellikler ile diğer Türk dillerinden ayrılan değişiklikler, 11. yüzyılda başlamış ve kendi içinde lehçelere ayrılmaya yüz tutmuş olmalıdır. Mahmut Kaşġârî (1073 dolaylarında) *tuġraġ* 'tuġra' kelimesini Oğuzca olarak göstermektedir. Bunun yanı sıra aynı kelime, İran Selçuklarının veziri Nizâmü'l Mülk'de (1091/2), *tuġrâi* 'mühür koruyucu' şeklinde geçmektedir.¹² O hâlde bu devrede –her hâlde boydan boya değişerek, nihayetinde, Ortak Oğuzcanın tipik dil gelişimi başlamıştır. Örneğin, -t- uzun vokalden sonra -d-, -ō- ve -y- 'ye; t- ön vokal önünde d-'ye (her hâlde önce *Media lenis* olarak) vb. dönüşür. Buna karşılık başka değişimler, örneğin, b-'nin bazı kelimelerde (*bār* 'var' gibi) v-'ye dönüşmesi, ilk defa 12. yüzyılda veya 13. yüzyılın başlarında başlamıştır. Bunlar muhafazakâr Türkmenceye, yine Horasan Türkçesinin çoğu ağızlarına bugüne dek nüfuz edememiş ve Batı, Orta ve Güney Oğuzcanın gelişmeye açık Oğuz lehçeleri olarak özel bir gelişme göstermişlerdir.

Selçukluların gücü Maverâünnehir'de gitgide etkili olmaya başlar. Bunun üzerine 1038 yılında Nişabur alınır ve o zamanlar geniş bir alanı kaplayan Horasan kendi tabiyetlerine geçer.¹³ Oğuz boylarının çoğu artık Horasan'ı terk etmeye başlar, batıya doğru göç eder: Alp Arslan'ın 1071 yılında Bizans İmparatoru Romanus Diogenes'i yenmesiyle, Anadolu'nun fethi başlatılır (Rum Selçukları 1081-1302). Daha sonra, bu topraklarda Osmanlıların kudretli bir dünya imparatorluğu meydana gelir. Ancak, 1502 yılında birçok Orta ve Doğu Anadolu boyları (Suriyedekiler de dahil), Azerbaycanı fetheden Safevî Hanı I. İsmail'e bağlanır. Osmanlılara karşı sürekli savaş hâlinde olan ve bir Türk tarafından yönetilen (Kuzey Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgaline değin), etnik ve dil ba-

⁹ Batı Oğuzca = Türkiye Türkçesi, Merkez Oğuzca = Azerbaycan Türkçesi, Güney Oğuzca = Kaşka'î ve ağızları, Doğu Oğuzca = Horasan Türkçesi.

¹⁰ Bk. Doerfer, *Das Vorosmanische...* 1990.

¹¹ 'Demir Yaylı Toqaq' (belki = 'toka') Bu soyad bugün Türkmencede Dâmir Yaylı, Eski Osmanlıcada Dâmür Yalı, krş. Eski Türkçe *Tāmūr Yalıġ*

¹² Yani, *tuġra*, sonda -ġ düşmesi ile.

¹³ Bk. Hudûd el-'âlem 102.

kımından geniş ölçüde Türklük izi taşıyan bir devlet olan Safevîlerin, İran İmparatorluğunu kurmaları bundan sonra başlar. (Kaşkaylar için krş. Doerfer, *Lexik...* 414, 420, Kabul Afşarları için, Doerfer / Hesse, *Südoğhüsische Materialien*, 64.)

Bütün bu tarihi gelişmeyle birlikte Oğuz lehçelerinin kendi içinde ayrışması da derinleşir. Görüldüğü gibi, Türkmenler ve Selçuk Oğuzları (= diğer bütün Oğuzlar) birbirlerinden ayrılırlar. Batıya göç etmeyerek, eski fethedilen bölgelerde, takriben bugünkü Kuzeydoğu İran, Türkmenistan Cumhuriyetinin doğusu ve Afganistanın bir bölümü (örneğin, Belh) yerleşen Selçuk Oğuzlarının dili, bugün Horasan Türkçesinde yaşamaya devam etmektedir. Gerçi bu, bütünüyle Türkmencede olduğu kadar muhafazakâr olmasa da, yine de Batı Orta ve Güney Oğuzcaya kıyasla, kaydadeğer daha fazla arkaik özellikler taşımaktadır. Eski kelime başı b-, böylelikle Doğu Oğuz lehçelerinin büyük bir çoğunluğunda yaşamaya devam etmektedir.¹⁴ Aslı vokal uzunluklarının Türkmencedeki kadar iyi korunamamasına rağmen, bunun yansımaları, Batı Orta ve Güney Oğuzcaya göre çok daha belirgindir.¹⁵ Nitelik bakımından korunup¹⁶, çoğu kez uzunluklar da belirtilirken, *u ağırlıklı olarak *low* ve kısa olarak görünür. Tarafımızdan kaydedilen yirmi üç ağızda şu kelimelerin dağılımı aşağıdaki gibidir. Eski Türkçe *b t* : *quş*:¹⁷

u/ö/o	u	u	
b t	4 (21,1)	6 (31,6)	1 (5,3) 8 (42,1)
quş	15 (68,2)	5 (22,7)	1 (4,5) 1 (4,5)

Artık, Doğu Oğuzcayı doğrudan ilgilendirmedikçe, Batı Orta ve Güney Oğuzcanın tarihi ve edebiyatı ile meşgul olmayacağız.

Horasan Türkçesi, o hâlde 11. yy.'dan beri Oğuzca (Türkmençe) ve Doğu Türkçesi (Karahanlıca, Harezmi Türkçesi, Çağatayca ve Özbekçe) arasındaki bir etkileşim alanında konuşulmaktadır. Batı Oğuzca, kendi dil özelliklerini bağımsız bir biçimde geliştirirken -ve kendi içinde biraz farklılık taşımakla birlikte, oldukça sıkı bir bağ içinde, bir blok oluşturarak, büyük ölçüde ortak özellikler gösterirken-, Horasan Türkçesi (Türkmencede olduğu gibi) uzun bir zaman diğer Oğuzlardan izole edilmiş, ancak Doğu Türkçesinden de etkilenmiştir. Bundan ötürü bir yandan arkaik özellikler, diğer yandan da Doğu Türkçesine özgü özellikler taşır. Bu özellikler, ağızların coğrafi konumu doğuya doğru kaydıkça, da-

¹⁴ Bk. Doerfer, *Das Chorasantürkische*, 150: *bār*, *vār* çoğunlukla daha az görülmektedir.

¹⁵ Bu en açık olarak * : *u da görülebilir.

¹⁶ *High vokal* u olarak .

ha da artmaktadır. Aslında Horasan Türkçesi, Oğuzca ve Doğu Türkçesinden oluşmuş karma bir dildir. Karşılaştırmak gerekirse, bir Cermen-Romen dil karışımından meydana gelmiş İngilizceye benzetilebilir. İbni Mühennâ'nın¹⁸ sözleriyle, en aslı ve böylelikle bütün Türk dillerinin en asili olan Doğu Türkçesinin karşı durulamaz kültürel baskısı, onun üstündeki etkisini gittikçe artırmıştır. Doğudaki en uzak bölgeler dahi, Doğu Türkçesinin nüfuzu altına girmiştir. Oğuz Özbekçesi ise,¹⁹ esasında bir Oğuz ağzı olmasına rağmen, durum eklerine değin²⁰ Doğu Türkçesinin özelliklerini taşımaktadır.

Bir başka kültürel ve politik baskı İranlılardan kaynaklanmaktadır. Zaten birçok Türk, Farsça yazmaktaydı, dolayısıyla Horasan Türkçesi, -halk arasında şüphesiz konuşulmasına rağmen- edebî metinlerde pek az görülmekteydi.²¹ Nitekim, 16-18. yüzyıldaki Türkmen saldırıları, Türkmen Sovyet Cumhuriyetinin en uzak doğu bölgesinde konuşulan Horasan Türkçesini susturmuştur. Horasan Türkçesinin bugünkü coğrafi dil konumu, zamanla şu şekilde gelişir: Horasan Türkçesi, Kuzeydoğu İran'da ve Türkmenistana komşu sınır bölgelerde ve yine Amu Derya'nın biraz daha doğusunda konuşulur. Ancak her iki alan arasında Sarık ve Ersarı Türkmenleri bulunur. Buna ek olarak, 13./14. yüzyıldaki Moğol saldırılarının hâlihazırda sayısız Horasan Türkünü Batıya, Selçuklulara doğru sürdüğünü de anmak gerekir.²²

Böylelikle, Horasan Türkçesi, edebî bakımdan bütün diğer Oğuz lehçelerine göre, tamamen farklı bir tablo ortaya koyar. Bu lehçeler, -yani, Batı Oğuzca, Osmanlı Devletinin dili olarak, Orta Oğuzca (Batı Oğuzcası ile sıkı bir bağ içinde) Safevî Devletinin dili olarak, Türkmence 16. yüzyıla dek kendi içine kapalı ve Hazar denizinin doğu kıyısında dar bir alanda sınırlı şekilde, ilkin 17. yüzyılda kendi edebiyatını geliştiren bir grubun dili olarak-, kendi içlerinde oldukça sessiz ve içlerine kapanık bir hâlde gelişirken, genel bir bakış elde etmek için, kalıntıları birçok yerden toplamak zorunda kaldığımız Horasan Türkçesi, dağınık, bölük pörçük bir hâlde, kendine özgü bir biçimde ortaya çıkar. Ancak bu çabaların sonucu, bir zamanların kesin görkemli dilinin görüntüsü yansır. Ancak, karşı konulamaz ortamın baskısı ve hâkimiyeti altında neredeyse tamamen boğulmuştur. Horasan Türkçesi bugün bir milyonun üstünde insan tarafından konuşulsa dahi, yakın zamanda edebî bakımdan -şimdilik tek tük yayımlanmış

¹⁸ Yay. Kılıslı Rif'at, s. 73: l'lâm anna 'lâluğata 'lâturkiyata manşa'uhâ bi'l-as.âlati 'an ahli Turkistân kamâ 'l-'arabiyatu min al-Hicâz.

¹⁹ daha doğrusu, Özbek-Oğuzcasından ötürü Kuzey Horasanca.

²⁰ Örneğin, yönelme durum eki -GA dır.

²¹ Örneğin, Sûzanî veya Mübârek Şâh.

²² Celaleddin Rûmî, Dehhânî ve birçoğu.

folklor metinleriyle de olsa-, ortaya çıkmaktadır.

Pekâlâ, şimdi Horasan Türkçesinin ağızlarının gelişme evrelerini inceleyelim.²³ Burada özellikle, gerçek bir *karışık dil* ve iki veya daha çok dil yoluyla sonradan ortaya çıkmış sun'î bir karışım arasında bir ayırım yapılmalıdır. Böyle bir karışım, çoğunlukla Eski Osmanlıca şairlerinin Doğu Türkçesine özenme çabalarında görülür.²⁴ Bu durum orijinal biçimleri kendi biçimleri ile karıştıran müstensihlerden de²⁵ kaynaklanabilir. Burada kronolojik sırayla sadece Eski (karışık) Horasan Türkçesinin gerçek örneklerine değinilecektir.

İlkin, daha o zamanlarda büyük olasılıkla Horasan Türkçesinin konuşulduğu Belh'li Celâleddin Rûmî'yi (1207 -1273) anmak gerekir.²⁶ O, ağırlıklı olarak tamamen Farsça yazmasına rağmen -yani daha o zaman, yukarıda belirtilen Fars edebiyatının güçlü etkisi altında-, ancak ordan burdan alınan kimi kaynaklardaki Türkçe dil örnekleri, tipik Horasan Türkçesiyledir. Gerçek Doğu Türkçesi unsurları bunun içinde yoktur. Ancak, *dağdan*,²⁷ *oda*,²⁸ *oda.ya* (datif) gibi Ortak Oğuz Türkçesinin kelimeleri yanında, *mân yargu.ya barurmân*²⁹ 'ben yargıya gideceğim' gibi biçimler de geçmektedir. Bu Doğu Türkçesi olamaz,³⁰ Batı Oğuzca da olamaz,³¹ ancak Horasan Türkçesinin doğu ağızlarına tıpatıp uymaktadır: Burada vokalden sonra datif eki -ya'dır³² ve I.t.ş. (özellikle takı hâlinde) m- ile başlar,³³ fakat hâlâ arkaik bir biçimde (diğer eklerde olduğu gibi) şahıs zamirleriyle benzerlik taşır. *Bol:ğay* 'olacak' veya b- ~ v- arasındaki tipik kayma örnekleri³⁴ modern Horasan Türkçesinde, hatta kuzeydoğu ağızlarında dahi bulunmaktadır.

Kronolojik sırayla bunu, 1303 yılından önce yazılan, çok ilginç olan ve ma-

²³ Bunun için ilkin krş. Doerfer, G., *Das Vorosmanische*, yine "Die Stellung des Osmanischen im Kreise des Oghusischen und seine Vorgeschichte", *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, I. Bölüm, Haz.: György Hazai, Budapest 1990, 13-34, (paragraf 1.1, 1.2, 2).

²⁴ Kaldı ki, bu da genelde bütünüyle başari lamamakta, sürekli Osmanlıca biçimler geçmektedir; örneğin, Şeyyad Hamza'nın arapsaçı şiirinde (TDAY-Belâten 1956, 125 - 144), Füzûlî'nin tahmîsinde, Kadı Burhaneddin'in tuyuğlarında v.b.

²⁵ Örneğin, 'Alî'nin *Kıssa-i Yûsuf*. Dil karmaşası yönünden *olga bolga dili* sorununa ve onun asıl karışık dil-den ayırımına Gerhard Doerfer özel bir çalışma sunacaktır.

²⁶ Afganistan'da muhtemelen bugün de Horasan Türkçesi konuşulan dil adaları bulunmaktadır. (Hesse, *Turksprachen in Nordafghanistan*. 15. 212. 214. 408-413, harita V), yine bkz. Doerfer-Hesse, *Südogh. Materialien...*, harita 5.6.

²⁷ t-, d- ye dönüşür. Arap yazısıyla *dğ dn* biçiminde, *tğ dn*, fakat kesinlikle *tğ dn* değil.

²⁸ Eski Türkçe *otağ*, Doğu Türkçesi *otağ /q*.

²⁹ veya -man

³⁰ -qa veya vokalden sonra -ğa yerine gelen -ya datif ekinden ötürü.

³¹ *Varur* yerine *barur* ve -mân yerine -van veya -am olduğu için.

³² Birçok Oğuz lehçelerinde görüldüğü gibi.

³³ Yine de Rûmî' de, bindän ve binüm kelimeleri b-nin arkaik biçimini korumaktadır.

³⁴ *Barur* yanında vergil örnekleri.

alesef hâlâ çeviriyazımı, çevirisi ve açıklaması yapılmayan, fakat yine de bir sıra makalelerin yazıldığı ve her şeyden önce bir faksimilesi olan *Behcetü'l-Hadayk* adlı eser takip eder.³⁵ Bu eserde bulunan şiirlerin dilinin Horasan Türkçesi ve Doğu Türkçesi karışımından,³⁶ nesir dilinin ise neredeyse sırf Horasan Türkçesi olması ilginç bir olgudur. Şu örneklerde görüldüğü gibi:

Nesir	Şiir	Eski Türkçe	Anlam
assı	asığ	asığ	fayda, yarar
çadır.a	çadır.ğa	çadır.qa	çadıra
kändüzün.i	kändüzün.ni	kändüzün.ni	kendini
ata+sı.na	ata+sı.nğa	ata+sı.nğa	atasına

Hepsi göz önünde bulundurulduğunda, eserin dili, Horasan Türkçesinin tipik belirgin karakteriyle, örneğin +mIz yerine +mUs , v.b.g. Oğuzcadır.

Horasan Türkçesi, *ahlu bilâdinâ Ülkemizin İnsanları*'nda verilen söz konusu ifadelerle göre, aynı zamanda Merv'li İbn Muhannâ'nın (14. yy. başları) dilidir. Ortak Oğuzca yanında³⁷ tipik bir Horasan Türkçesi kayması bulunur; bol- ~ (vokalden sonra) ol-.³⁸

Kitâbü'l Ferâiz (1343) de aynı şekilde, -karışık dil olan Horasan Türkçesinde de bulunan, fakat bunun dışında Oğuzca olan-, yalnız bu tür 'Doğu Türkçesi' özellikler göstermektedir. Yani, bir taraftan t- > d-, ö > y, -ğ > ø³⁹, datif -A > (vokalden sonra) -ya değişimi, diğer taraftan daima bol-, (daha sık geçen) var, ver- yanında, hem de bar, ber- biçimleri yer almaktadır. Şinasi Tekin dahi, bu eserin yazarı Yâkût Arslan'ın, "doğudan, Oğuz dil bölgesi dışından bir yerden" geldiğini tahmin etmişti. Kitaptaki bütün özellikler zaten Horasan Türkçesinde bulunduğu için bu görüşe gerek kalmamaktadır. Bu Türk lehçesi, Doğu Türkçesidir, fakat yine de özünde Oğuzcadır.

Hasanoğlu'nun⁴⁰ şiirleri de kesinlikle Horasan Türkçesi olarak kabul edilmelidir. Kısallığı ve Arap yazısının kusurlu olmasından ötürü onu diyalekt bakımından Azerî Türkçesinden ayırmak güçtür, -kaldı ki, Oğuzcanın bu diyalektine

³⁵ Yay.: İ.H. Ertaylan, *Behcetü'l-Hadayk*, İstanbul 1960.

³⁶ Buna rağmen δ den y'ye geçiş, t-d değişimi, b-nin redyese tamamen korunması, bol- yerine nadiren ol-.

³⁷ *Köbäk* 'göbek', *köprü*, *qurd*, *odun*, *dil*, *bân*, *bing* gibi kelimeler bu ilk devir için sürpriz değildir. Daha Azerî şair Nesîmî'de nazal konsonant önünde b- ~ m- kayması bulunur.

³⁸ *Nâ' olğay* 'ne olacak?'

³⁹ İbni Mühennâ'da daha zayıf, w'yi andıran bir sestir.

⁴⁰ Türkçe şiirlerinde tahallusu böyledir. Farsça şiirlerinde kendini *Pür-e Hasan* adlandırır, fakat asıl adı *'İzzeddin İsfara'inî'* dir. (bkz. Ph.TF, II, 636).

Horasan Türkçesi çok yakındır-, fakat onun Horasan Türkçesi olduğu, daha yazarın Esfarāyin'li olduğu gerçeğinde yatmaktadır. Ancak Esfarāyin, Azerbaycan'da değildir -kaldı ki, burası da 14. yy.'da Türklerce çok az iskân edilmişti-, bilâkis Horasan'da, üstelik bugünkü kuzeybatı lehçesi ile Azerî Türkçesine özellikle yakın olan güney lehçesi arasında kalan bir alandadır.⁴¹ Muhtemelen Muhsin'in dili de Horasan Türkçesi olarak telâkki edilebilir.⁴² Hey'et'e göre⁴³ Hasanoğlu'nun şiirleri 13. yy.'da yazılmıştır.⁴⁴ Semerkantlı Devletşah'ın *Tezkire-tü'l-Şü'arā* 'sı ise, karşılaştırmak gerekirse, 1487 yılında meydana gelmiştir. Bu tarihleme isabetli ise -kesin olmamakla birlikte-, Horasan Türk edebiyatının ilk tarihi sayılabilir. Adı anılan her iki yazarın şiirlerindeki şekiller, Hasanoğlu'nda görülen şu şekiller dışında, "Ortak Oğuzca" sayılır: *tutuşmayınca*,⁴⁵ *ben* bazen "män" (män ölsäm) şeklinde, instrumental eki *-län* ise, sadece Azerî Türkçesine⁴⁶ değil, aynı zamanda Horasan Türkçesinin kuzeybatı ve güney ağızlarındaki *-nAn* ekine de uymaktadır.⁴⁷ Bundan başka her iki yazarın belli son eklerde *-ı / -i'*yi tercih ettikleri dikkati çeker. Örneğin, Hasanoğlu *başumdan*, Muhsin *mänim*, *yüzünüñ* v.b.⁴⁸

Horasan Türkçesi ile yazılmış eserlerin 14. yüzyıldan öteye geçmediği görülmektedir. Edebî bir dil olarak Horasan Türkçesi, anlaşılan daha o zamanlar yok olmuştu. Yine de Muhammed Amânî'nin⁴⁹ Dîvanının incelenmesi ilginç olurdu. Merv, Belh, Herat ve Meşed'de yaşayan bu yazarın şiirlerinde söz konusu olan dil, Horasan Türkçesi miydi, yoksa bunlara daha çok karma bir dil mi hâkimdi?⁵⁰ Burada gerçek Çağataycaya özgü olan *bolmas*, *başumğa*, *qanumnu*, *ölmäğdin* gibi şekiller yanında, olmaz/olmas, bänüm vb. gibi şekiller de görülmektedir.

Bütün bunlara rağmen birçok Harezmi Türkçesi ve Çağatayca eserlerde Oğuzcanın etkisi görülür. Bu etkinin, daha uzakta kalan Eski Osmanlı edebiyatından kaynaklandığını varsaymak güçtür. Burada daha çok, yakın komşu olan Horasan Türkçesinin etkisi düşünülebilir. Amu Derya ve Aral gölünde üç Türk dilinin birbiriyle karşılaşmasına dikkat edilmelidir: Doğudan Doğu Türkçesi, kuzeyden Kıpçakça ve batıdan Oğuzca. İşte Özbekçe de, Doğu Türkçesi özelliklerinin ağır bastığı, fakat hem Kıpçakça⁵¹ hem de Oğuzca⁵² özellikler taşıyan

⁴¹ 37° 04' K, 57° 29' E. Burası *Meyân-âbâd* adıyla da tanınmaktadır.

⁴² Hasanoğlu için krş. Doerfer, *Die Stellung des Osmanischen* (Flemming ve Bodrogligeti'nin orada anılan makaleleri) ve 1437 yılından 'Ömer bin Mezîd, Muhsin için a.g.e.

⁴³ Seyrî ..., 183 vd.

⁴⁴ Aynı şekilde Ahmet Caferoğlu: PhTF, II, 636.

⁴⁵ t- ile, t,- veya d- ile değil!

⁴⁶ Nesimî ve Dede Korkut.

⁴⁷ Kuzeydoğuda *bilä*, Langar'da *bilän* görülür. Çaram-Sercäm'da hatta benzeşmemiş şekli *-IAN* korunur.

⁴⁸ Eski Osmanlıca / Eski Azerbaycanca *başumdan*

⁴⁹ Doğ. 945/1538-39, ölm. 1016/1607-08'den sonra (bk. PhTF, II, 369 v.d.)

⁵⁰ Bk. dn. 25.

⁵¹ Örneğin, *+liq* yerine *+li*.

⁵² *Gözel. dudâq* gibi. (Osmanlıca ve Horasan Türkçesinde olduğu gibi u ile. Buna karşın Az. dodâq., Türkm. dödäk)

tipik bir karışık dil olarak ortaya çıkmıştır. Fakat, biz daha Muhabbetnâme'de (1353),⁵³ üstelik özellikle 1432 tarihli Uygur harfli el yazmasında⁵⁴ Oğuzca unsurlar buluruz. Ve daha Nevâî 'de (15. yy.) Oğuzca unsurlar çok sık görülmektedir.⁵⁵ Bunlara rağmen, gerçek bir karışık dil veya arap saçına dönüşen bir dil karışımının söz konusu olmadığı, Oğuzca şekillerin, bilâkis prozodik nedenlerden dolayı⁵⁶ seçilmiş olmasından sürekli belli olmaktadır. Fakat Nevâî, hiçbir zaman -nesir biçiminden farklı olacağından, -dIn yerine Oğuzca -dAn ablatifini kullanmamıştır; ancak *yıgmuşam* gibi şekiller de onda az değildir.⁵⁷

Gedâî'nin dîvanında (15.yy.) Oğuzcanın tesiri oldukça güçlüdür.⁵⁸ Burada yine, Batı'ya doğru bir sarkaç gibi gidip gelen *olga-bolga* diline benzer, Doğu Türkçesi özelliklerinin ağır bastığı, karma bir dilin varlığından söz etmek gerekecektir. Oğuzca unsurların, Çağatayca yazan yazarlarca mı, yoksa (Horasan Türkü olan) kendi yazıcıları tarafından mı yazıldığıнын tesbit edilmesi çoğunlukla zor görünse de, bunun pek önemi yoktur.

Ancak, en eski Türkmençe dahi, Horasan Türkçesi ve Doğu Türkçesinin katkısı olmadan düşünülemez. Bu dil, zamanla özgün bir şekil almıştır. Birçok unsuru muhakkak Doğu Türkçesidir,⁵⁹ diğer durumlarda ise,⁶⁰ Doğu veya Horasan Türkçesinin etkisi arasında kararsız kalınabilir, çünkü Eski Türkçe kelimeler her iki dilde de işte şu biçimdedir; sık sık geçen *ol-* (bol- yanında), *bizim*⁶¹ gibi durumlarda sonuncusunu düşünmek gerekecek.

Horasan Türkçesinin belli bir yansıması, bugün hâlâ Türkmenistan Cumhuriyetinin Türkmençe ağızlarında kendini göstermektedir. Bununla tabii ki Horasan Türkçesinin asıl ağızları⁶² değil, bilâkis özellikle Ersarı ve Sarık lehçeleri, coğrafi bakımdan İran-Horasanındaki Horasan Türkçesine ve bir yandan komşu ülke sınırında konuşulan, yine Amu-Derya'da konuşulan Horasan Türkçesinin

⁵³ Krş. A.M. Şçerbak, *Oguz-nâma, Muhabbat-nâma*, Moskva 1959.

⁵⁴ Krş. S. 167 v.b. nur+l.na , közlär.ä, köngl+üm.i (Akk.) gibi şekiller.

⁵⁵ Krş. 'Alışır Navâî, *Dîvân*, yay. L.V. Dmitrieva, Moskva 1964, *Aşrâqat...* şiirinde (15b) de görülen Oğuzca şekiller:

bolur, andaqdur yerine, (*câm*) *olur, bälüdür*

bi(r)lä yerine (ism) *ilä*

⁵⁶ Örneğin, *câm bolur* - uu - olmalıydı, ancak şiire yalnız -u- vezni uymakta olduğundan *câm olur* yazılmıştır. (Şiir remel vezninde, *mutamman mahdûf* vezninde yazılmıştır.)

⁵⁷ Doğu Türkçesi *yıgmuş-män* - - - yerine -u- , krş. PhTF, II, 334.

⁵⁸ Krş. J. Eckmann (yay.): *The Dîvân of Gadâ'î*, Bloomington 1971. Burada hatta, prozodik bakımdan gereksiz Oğuzca şekiller ve kelimeler görülmektedir. Örneğin, *quyaş* yerine *künäş*, *mäning* yerine *mänüm* (diğer örnekler için krş. a.g.e., s. 5, örneğin, Kıpçakça +lı / +li ve Doğu Türkçe +lıq / +lik yanında, Eski Oğuzca +lu / +lü.)

⁵⁹ Örneğin, ablatif *xalq.dın* (Yay. Şeyx Muhsin Fânî, *Maxdumqulı Dîvânı*, İstanbul 1340 h., s.17).

⁶⁰ Örneğin, *ağla-* yanında birçok yerde geçen *yığla-* gibi.

⁶¹ Horasan Türkçesinin Nohur ağzında böyledir.

⁶² Bir yandan Nohur, Hasar v.b. gibi, diğer yandan Kıraç v.b. gibi.

ağızlarına yakın olan ve bundan başka Horasan Türkçesini andıran Alili, Olam ve Çovdur gibi belli ağızlar kastedilmektedir. Bunlar, genelde ortak Türkmençe modelini takip etmekle birlikte, örneğin; 1. ve 2. t.ş.'in fiil çekim ekinde,⁶³ birçok noktada alışıldık Türkmençe şekliyle farklılık gösterir ve Horasan Türkçesine eğilim gösterir.⁶⁴ Özbek etkisi⁶⁵ yalnız Özbek-Oğuzcasında değil, bilâkis Kıraç, Ersarı, Yomut, Çovdur ve bundan başka Horasan Türkçesinin ağızı Çaram-Sercam'da da bulunmaktadır.

Bu geçişler, vaktiyle A.P. Poceluevski'yi, asıl Horasan Türkçesini diğer gerçek Türkmen ağızlarından (Teke ve Göklen gibi) açıkça ayırt etmesinde yanıltmış olabilir. Pekiyi, Horasan Türkçesinin son zamanlardaki araştırma tarihine gelelim.

Daha 1926 yılında W. Ivanow "Notes on the ethnology of Khorasan"⁶⁶ adlı yazısında şöyle yazmaktaydı:

"After the Persians apparently the oldest population of Khurasan are the different Turkish tribes which inhabit its northern extremity. In all probability they are remnants of many successive "waves" of the invaders from Turkistan which have passed since the tenth century, there have been also many local migrations. There are many dialects spoken at present, that are distinct from the Turkmani and from the Azerbaijani Turkish ... It is regrettable that Turkologists have so far entirely neglected Persia, in which the Turkish population, on account of its isolation, preserves more variety in their linguistics than anywhere."

Burada çok anlamlı iki motif bize şunu anımsatır: İlki ve genel olanı; yani, Türkoloji için İran'ın önemini, ve spesifik olanı: Ivanow, Azerî Türkçesi ve Türkmençe arasındaki bir *missing link* gibi duran Horasan Türkçesinin doğasını daha önceden doğru biçimde kavramıştı. Ancak onun bu yazısında dil örneği verilmemektedir.

Çok az bir süre sonra (1927 yılında ve sonraları) A.P. Poceluevski Türkmenistan'a bir sıra araştırma gezileri düzenledi. Bunun sonucunda, nitekim "Dialekti turkmenskogo yazıka" (Aşhabad 1936) adlı yazısı yayımlandı. Araştırmacı Türkmen ağızlarını fazla detaya inmeden iki büyük gruba ayırır: Bilinen Türkmençe ve *dialekti pograniçnie s İranom i Uzbekistanom*.⁶⁷ İşte, bu sonuncusunu biz "Horasan Türkçesi" diye adlandırmaktayız. İran'da yaşayan Horasan Türk-

⁶³ -In, -(s)Ing, -Iz, (-Ik, -sIK), -(s)IngIz . Buna karşın Horasan Türkçesinde: -Am, -Ang, -AK (-IK), -AngIs (-IngIs) veya -mAn, -sAn, -mIs (-bIs), -sIs

⁶⁴ Örneğin, *h-* nin korunması (Çovdur, Olam, Saqar, Emreli, Ärsarı, Arabacı, Sarıq, Garadaşlı), *manga* (Alili) yerine *mänä* 'bana', *ağla-* (Çovdur, Saqar, Ärsarı) yerine *yığla-* .

⁶⁵ Örneğin, datif vokalden sonra .gA, .GA 'dır.

⁶⁶ Geographical Journal 67, London, 143-158, özellikle s. 154.

⁶⁷ =İran ve Özbekistana yakın lehçeler.

çesi ağızlarının varlığından Pöceluevskiy'nin bilgisi yoktu; ancak bu ağızları konuşanlar, muhtemelen birkaç 10.000 konuşanı olan Sovyetlerdeki (ve Afganistandaki) grupları, sayıca (bir milyonun üzerinde konuşanı) geçer. Türkmenlerin böyle basit biçimde sınıflandırılması, Pöceluevskiy'nin Horasan Türkçesinin özelliklerinin keşif yolunu açmasıyla birlikte, önünü de kesmiş oldu.⁶⁸

Yani, Chodzko ve Pöceluevskiy Horasan Türkçesini "Türkmençe" olarak nitelendirirken, K.H. Menges⁶⁹ (Kuçan ağızı) "Azerbaycanlı" olarak adlandırıyor. Bu nitelendirme, Pöceluevskiy'ninkinden muhtemelen daha iyidir -çünkü Horasan Türkçesi, her ne kadar Azerî Türkçesine Türkmençeden daha yakın dursa da,⁷⁰ onun bu görüşü bütünüyle geçerli değildi.

1969 yılında Gerhard Doerfer, Perviz Recebî ve Semih Tezcan, Halacistan'a düzenlenen bir araştırma gezisinde Bocnurd ağızından da bir kayıt aldılar.⁷¹ 1973 yılında ağırlıklı olarak Horasan Türkçesinin ağızlarının kayıtlarını içeren⁷² bir araştırma gezisi düzenlendi.⁷³ Buradan 24 ağızdan kelime listeleri,⁷⁴ kısa gramerler ve metinler derlendi.⁷⁵ (Ağızlar ve onların coğrafî konumu için aşağıya bakınız.

Bundan sonra Horasan Türkçesi üzerindeki çalışmalar yoğunlaşmaya başladı. Fázsy'nin 1971-1973 yıllarında Bocnurd'dan derlediği bir sıra malzemeler ve özellikle Şirvan'dan derlediği kelime listesi dikkate değer niteliktedir. Bundan sonraki çalışmalar, Gerhard Doerfer, Göttingen doktorandları Fuat Bozkurt ve Sultan Tulu'ya aittir. Sovyetlerce de Horasan Türkçesi üzerindeki çalışmalar hızlandırılmıştır.⁷⁶

H. Scheinhardt'ın, yer adları araştırması da önemlidir,⁷⁷ ancak kanımca *Adamec* 'le biraz daha genişletilebilir.

Son zamanlarda Cevat Hey'et, Seyrî ...⁷⁸ adlı güzel çalışmasında genel olarak Türk dilleri üzerine yoğunlaştı. Burada bizim için 323-330. sayfalardaki

⁶⁸ Esasen A. Chodzko daha *Specimens of the popular poetry of Persia* (London, 1842, 479 v.d.) adlı eserinde Horasan Türkçesi türküleri kaydetmiş, ancak yazık ki, yalnız çevirilerini vermiş ve bunları "Turkman songs" olarak nitelemişti.

⁶⁹ *Research in the Turkic dialects of Iran*, Oriens 4 (1951), 273-279, bilhassa 275 v.d.

⁷⁰ Farslar dahi torkmāni (= Türkmençe) ve torki'yi (Azerice ve Horasan Türkçesi) birbirinden ayırd eder. (bkz. Razm-ārā, Farhang-e coğrafîyā'i-ye Êrān, Tahran 1327 h.ş.)

⁷¹ Tahran'da.

⁷² Bunun için krş. G. Doerfer, TDAY-Belleten 1973/1974 ve 1977.

⁷³ M. Adamović, M. 'Arabgol, F. Bozkurt, G. Doerfer.

⁷⁴ Aynı yazılar ve Doerfer, *Lexic* ... (bkz. tanıtım için s. 7 v.d.)

⁷⁵ Yazık ki Çaram-Sercām'dan metin derlemesi yapılamadı, Zovrom'daki (Zübarān, Zavārom) malzemeler ise pek kapsamlı değildir.

⁷⁶ Bk. kaynakça ve Doerfer, *Die Stellung des Osmanischen* ...

⁷⁷ Öncelikle s. 72-78.

⁷⁸ *Seyrî dar târîx-e zabân o lahceha-ye torkî*. Tahran 1366 (2. Baskı) h.ş. (=1988). İlk baskısı 1365 h.ş.

açıklamalar özellikle değerlidir. Aşağıda bu bölümden bir çeviri veriyoruz:⁷⁹

(S. 323) “Horasan Türkçesi, Azerbaycan Türkçesinin bir koludur [yanlış] ve ondan çok az farklılık gösterir [doğru].⁸⁰ Konuşanları bir milyonu aşar. Çoğunlukla kuzeyde: Bocnürd, Şirvîn, Qūçan, Daragaz, Kalât, Esferāyen, bundan başka Sebzevār ve Nişabur’un kuzeyinde konuşulur. Horasan Türkleri, şehirlerde çoğunlukla Farslar ve Kürtlerle bir arada yaşarlar. Bocnürd’de 235.760 kişiden 3/4’ü Türk, gerisi Farstır. Şirvan’ın (63.281) 3/4’ü Türk, gerisi Kürttür. Quçan’ın (197.975) 2/5’ i Türk, 1/5’ i Fars, 2/5’ i Kürttür. Esferāyen çevresinin (73.796) 1/3’ü Türk, ağırlıklı olarak Safiābād ve Bām’da, 1/3’ü Fars, 1/3’ü Kürttür. Horasan’ın üç milyon nüfusunun bir milyonu “belki daha fazlası” Kürttür.⁸¹

Horasan Türklerinin şu boyları vardır:

1. Nişabur bölgesinde Bāyāt [Adamec: Baiat] (~120-150.000),
2. Coveyn [= Coğatāy] ve Esferāyen’de Qaraçürü (~130 -150.000), (s.324)
3. İmarlu [veya = Eymürlü, bk. Sümer, s. 493, Adamec’deki: ‘Amarlu olmasa gerek], Bukanlu, Cüyānlü, Pahlavānlü [bunun için bkz. Adamec, s. 326-8, 92: Esferāyin yakınında “Pehlavanlu”, Barānlü [ilk vokal anlaşılmıyor], Bocnürd ilinde Qīlicānlü,
4. Tīmūr-tāş, Gorgān sınırında Nārdīn,
5. Sınır bölgesinde Gūdāri,
6. Bocnürd ve Qūçan’ın güneyinde, Sebzevār ve Nişabur arasında [36°12’ kuzey enleminde, 57°43’ doğu boylamında ve 36°12’ / 58°50’], yani Ser-Velāyet dairesinde [36°44’ / 58°25’], Robāt [36°27’ / 58°00’], Moşkān [vokal değişken, 36°32’ / 58°09’], dağ yamaçları ve Coveyn’in kuzeyindeki Afşarlar,
7. Qarāyī [Adamec: Qarai], Torbat-e Heydarīye’de [35°16’ / 59°13’], yani daha güneyde, bunun için krş. Adamec, s. 552 vd., 652: 3000 aile, Farslar, Kürtler ve Türkmenlerle birlikte yaşamaktadır ve onların dilinin etkisi altındadır].

İşte Horasan Türkçesi, Azericeden bu şekilde değişir ve ağızlara ayrılır. Bunu iki ağız grubuna ayırabiliriz:

Kuzey grubu (Bocnürd, Şirvān, Qūçan ve onun kuzeyi, aynı zamanda Daragaz, Kalāt) ve güney grubu (Ser-Velāyet, Bām, Safiābad, Coveyn).

Fakat dört ağza ayrılması da mümkündür: 1. Coveyn, Robāt- Moşkān, Bām-

⁷⁹ Önce maddeler şeklinde, eklemeler parantez içinde. S. 326, 7. Satırdan itibaren çeviri eksiksizdir. Aşağıda verilen atasözlerinin daha detaylı bir biçimi için krş. Doerfer, *Chorasantürkisch aus dem Türkenkessel*. Alıntılar, tımsak içinde gösterildi. (Farsça metnin Türkçeye çevirisi, çeviren tarafından yapıldı.)

⁸⁰ *torki-ye xorasāni cozv-e āzari va kami motafāvet azān ast.*

⁸¹ *va şfyad biştar.*

Safiabad (güney ağzı), 2. Ser-Velâyet (merkez ağzı), 3. Daragaz, Kalât, Qūçân (kuzeydoğu ağzı), 4. Şîrvân, Bocrûrd (kuzeybatı ağzı).

Daragaz, Kalât çevresinde Nâdir Şah zamanında göç eden Azerî mülteciler de bulunmaktadır. Horasan Türkçesinde Doğu (Çağatayca ve Özbekçe) ve Batı (Oğuzca) Türkçesinin özellikleri görülebilir. Fiil çekiminde Oğuzca takılar görülmekle birlikte, bunlar ağızlara göre değişkendir.

1. Ağız (2. ağıza benzer):

Geçmiş zaman:⁸² *gâlib-dirâm / -dirâñ / -di / -diräk / (sayfa 325) -dirâñis / -dilân*

Geçmiş zamanın hikâyesi:⁸³ *gâlibdir -dim / -diñ / -di / -dik / -diñis / -dilân*

Gelecek zaman:⁸⁴ *gälâ-râm / -râñ / -r / -räk / -rañis / -nlân*

(2. ağız 1. ağıza benzer)

3. Ağız:

Geçmiş zaman: *gäl-vâm / -vâñ / -ibdi / -vāk / -vâñis / -ibdilân*

Gelecek zaman: *gälâ-mân / -sân / -ø / -miz / -siz / -lä*

4. Ağız:

Geçmiş zaman: *gâlib-bâm (s. 326) -bâñ / -di / -bâmiz / -bâñis / -dilâ*

1. ve 2. ağızlarda şimdiki zaman: *gäl- irâm / -irâñ / -i / -iräk / -irâñis / -ilân*

Geniş ve gelecek zaman ekleri her yerde aynıdır.

Leksikal farklar da şöyledir:

‘taş’, Şîrvân’da *tâş*, diğer yerlerde *dâş*;

‘büyük’, Bâm’da *böyük*, başka yerde *kâtâ*;

‘dış’, Bâm- Safiabad, Ser-Velâyet’de *dâş*, başka yerlerde *çöl*;

‘iyi’, Daragaz’da *yaxçu*, başka yerde *yaxşu*;

‘tilki’ Şîrvân’da ve Bocrûrd’da *tulki*, başka yerde *tulku*;

‘büyükanne’ Moşkân, Robât’da *äcä* (Türkmence ‘anne’); Servelâyet,

⁸² Az. gâlmışâm v.b., F. âmade am ...

⁸³ = gâlmışdım v.b., F. âmade bûdam ...

⁸⁴ = gälâcägâm v.b., F. xwâham âmad ...

Safiābād, Coveyn'de *kātā ānā*, başka yerde *māmā*;

'kardeş', kısmen *qārdāş*, kısmen *ākā*, *kākā*;

'kızkardeş' *bācu* ~ *dādā*.

Kelime başında, Doğu Türkçesindeki gibi bazen b- bulunur (v- yerine); Örneğin, *bermaq* 'vermek'.

Kelime başındaki y- kısmen korunmuş (= Doğu Türkçesi), kısmen düşmüştür (*yıldırım* ~ *ildirim* 'yıldırım').

Nazal η korunmuştur.

Yüklemde çoğul eki, -z yerine -s ile, Şīrvān'da d yerine t iledir. [Buna örnek verilmemiştir.]

Aşağıda güney ağzından (Bām-Safiābād, Servelāyet, Robāt, Moşkān, Esferāyen, Nişabūr, Sebzevār) bir dil örneği verilmektedir; [en azından adı anılan son üç bölgede onların çevresi kastedilmiş olmalıdır. Kaynak kişi Kalem Ucu'ndakiyle aynı kişidir: Safiābād'lı Muhammed Tevhidî. Çeviriyazı açık değildir, çünkü orijinalde o / u / ö / ü, v.b.g. genellikle aynı yazılmaktadır. Burada en uygun telaffuzu vermeye çalışacağız.]⁸⁵

xurasanıñ türkläriniñ içindä oynamaqla iki dästâyä paylanı ki biri tñ dü-zäldmaq-üçün vā baş ısdımaq-üçündü, ki bu oynamaqlara mäsşq hām deyilän (derlär). [b]örü (dīgār) oynamaq ğussanı vā ğamı bāynnän értmaq-üçün ki oynamaquñ luğätini çoxusu bu qısmatda xurasanıñ türkläri işlädirilän, ki bīr-in-bīr-in (yekī yekī) bularu qulluqung[I]sa 'arz ediräm. hār oynamaqu déyäräm, ki näcir oysiylan (?).

maşqlā (mäşklär) värzeşhā: maşk, ki tätlä ona varzeş deyī län. xurasanıñ türkläriniñ iş[i] olmın çāğularuñ işleridi. xurasanıñ türkläri, ki çoxları qal'älärdä (s.327) (kändlärä) oturılan vā işläri äkinmaq (keşāvarzī), dovar saxlamaqdü qışda vā äkdiqlär näskädä bolannan (tamām şodan) sōra vā dovar soma (ağul) girennin sōra vā hāmücür yazda buğday arpalarını vā ögzä älä gälänlärini yığışdırannan sora, işläri olmsı (olmır) [olmı?],⁸⁶ bir pārä maşkları nan başlarını ısdılan vā hām qomılan (namī guzī rand), ki tänläri u ruhları pussuq (kasal) qalsun. Yigitläri (cāvanları), ki iş qaldurmı , işlilän (kār mī konand).

[Türkiye Türkçesine çeviri]: Horasan Türkleri arasında oyunlar iki kısma ayrılır. Biri beden eğitimi ve vakit geçirmek içindir, ki buna *maşk* da denir. İkinci-

⁸⁵ Parantez içindeki Az. ve F. karşılıkları Hey'et vermiştir.

⁸⁶ *olmırsa> olmsa* (?) Çev. notu.

cisi ise, gam ve üzüntüyü ortadan kaldırmak içindir. Horasan'ın Türkleri çoğunlukla oyunun bu şeklini hayata geçirirler, ki bunları size arz edeceğim. Her oyunun nasıl oynandığını söyleyeceğim.

Beden eğitimi: Farsların *varzeş* dediği beden eğitimini Horasanın Türkleri, boş zamanlarında yaparlar. Çoğu köylerde oturan ve işleri çiftçilik (ve) hayvancılık olan Horasan Türkleri, kışın ve sonbahar hasat bittikten sonra ve davar, ağıla girdikten sonra ve bunun gibi, yazın arpa, buğday ve öteki mahsulleri kaldırdıktan sonra, işleri bittiğinde /olmazsa/, bazı idmanlarla zamanlarını geçirirler, aynı zamanda vücutlarının ve ruhlarının tembelleşmesini önlerler. İştten yorulmayan gençleri çalışırlar.

[Şimdi ise aynı kaynak kişiden bazı atasözleri verilecektir. Ancak bunlar ne-redeyse istisnasız bir biçimde –üstelik daha iyi Arap harfli bir çeviriyazıda-, Kalem Ucu'nda bulunmaktadır.⁸⁷ Başlığı *meseller*'dir.]

1. (= 7. XVII) *Güzgiye baxan ögziyâ baxmas.* 'Aynaya bakan başkalarına bakmaz.'
2. *Kohne duşman dost olmas.* 'Eski düşman dost olmaz.'
3. *Yarım çörek çaşt olmas.* 'Yarım ekmekle iştah açılmaz' [Kalem Ucunda 2 +3 = 6.III, daha temiz bir Horasan Türkçesi görülür: *kohne yerine keynâ*].
4. (= 6.VI) *Qazanın qarasu gédâr namusung qarasu gédmas.* 'Tencere (kazanın) karası gider, namusun karası gitmez'.
5. (= 6.IX) *Qälâminî ucu qılıcın gücü.* 'Kalemin ucu, kılıcın gücü'
6. (= 6.X) *Qorxan gözä çüb düşär.* 'Sakınan göze çöp batar.' [6.X da qorxaq ve çöp 'kıymık']
7. (= 6.XI) *Qurtdan çoban olmas.* 'Kurttan çoban olmaz.'
8. (= 6.XVI) *Çaqıya buyur ardunnan yüğüür.* 'Çocuğa iş buyuran ardından koşar.' (s.330)
9. (= 7.I) *Atın atası yigidin änâsi* 'Atın anası yiğidin anası'
10. [Kalem Ucu'nda eşi yok.] *Ärtä turanın işi gücünnen, ärtä övlânin oğlu qızınan.* 'Erken kalkanın işi gücü, erken evlenenin oğlu ve kızı (kazanç olur)'⁸⁸
- 11 (= 7.XX) *Qara kaçäk a _armas.* 'Kara keçe ağarmaz.'

Şimdi ise, aşağıda güney ağzından belirgin biçimde ayrılan Kuzey Horasanın türk ağzına bir örnek, Horasan, Daragaz'ın çağdaş şairlerinden Bay Seyit Ali Mir Niya'nın şiirinden bir parça getirmek istiyoruz. [Bununla ilgili not için krş.

⁸⁷ Bunun için krş. Doerfer, "Chorasantürkisch aus dem Türkenkessel", CAJ, 36 (1992) 1-2 ve CAJ, 37 (1993), 323-324. Atasözlerini karşılaştırmak için adı anılan yazıdaki atasözlerinin numaralarını da veriyoruz.

⁸⁸ Krş. Erte turgan col alır, erte üylengen döl alır. = Erken kalkan yol alır, erken evlenen döl alır. (Kaynak: Müstecib Ülküsal, *Dobrucadaki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler*. Türk Dil Kurumu Yayınları:306, Ankara 1970, 49. Yine : Ärtä çıkqan yol alır. Ärtä ävlängän töl alır (aynı anlamda.) Kaynak: Rıza Fazıl, (Derleyen ve yayımlayan) *Qayda birlik, anda tirlük*. Taşkent 1971, 57.

Îlât o tavâif-e Daragaz, II, Meşed 1362 h.ş.]:

Daragazda hər gün 'aşıq çalardı
 'id günlər hər gün qızlar oynardı
 qarmaşdı yaxşı rəşid cəvanlar
 oynayırdı dəstcəm' i-yi kişilər
 sizdə günü⁸⁹ gedərdülər çöllərə
 Hazrät-e Sultāna çoxlar bağlara
 gəzidülər gülidülər cəvanlar
 keçdi həyf o xoşlıq o günlər
 o günlərdən bir vaqt sohbət edällər
 muhabbätlən yəda salub deyällər
 Säyyid oğul getdi ayrı diyərə
 düşdi gurbət ilə kəlməz dubərə

Çeviri:

Nevrüz günlerinde Daragaz'da aşıklar saz çalar, kızlar oynardı./

Yetişkin gençler güreşir, erkekler bir arada oynardı. /

Onüçüncü gün kırlara çıkar, birçoğu da bağlara ve Hazreti Sultan köyüne giderlerdi./

Gençler gezer ve gülerdi. Yazık, o güzellik, o günler geçti./

Bir gün gelecek, o günlerden söz edecek, beni sevgiyle anacaklar./

Seyid'in (= Ali Mir Niya) oğlu başka diyara gitti, gurbete düştü, bir daha dönmez.

[Şiirin dili biraz arkayıktır; örneğin, araç durum eki –nAn yerine –lAn ile dir. Şiir 11 hece vezni ile yazılmış, uyak düzeni aa bb cc ... şeklindedir. Kesin bir durağı olmamakla beraber 6/5 duraklıdır, tamamen hece vezni ile yazılmıştır, yani 'aruzladır.]

Horasan Türkçesi ile ilgili detaylı araştırmalarda, onun özelliklerinin ve ayrılıklarının Azericeye göre diğer Azerî ağızlarının bir kısmında tespit edilen

⁸⁹ F. sizdah-bedar "İran'da yeni yıl kutlamasının sonuncu günü. Onüçüncü gün, pikniğe gidilir, evliyalar ziyaret edilir." Çev. –S.T.

ağızlardan daha fazla olduğu görünmektedir.

Horasan Türkçesi, kuzey ve güney bölgelerinde farklılık gösterir. Her iki ağızda ve çoğu ağızlarda Özbekçenin ve Türkmençe'nin özellikleri görülür. Bazen, yalnızca bir bölgede değişik boyların ağızlarını gözlemlemek mümkündür. Horasan Türkçesinin değişik ağızlarının özelliklerinin somut bir biçimde ortaya çıkarılması için, daha fazla bilgi edinmek ve incelemeler yapmak gereklidir.”

Hey'et'ten çeviri buraya dektir. Bu yazıdan –aynı zamanda Kalem Ucu'nun ek dergilerinden- İran'da Horasan Türkçesine yeniden özen gösterildiği anlaşılmaktadır (hatta yayınlarda). (Krş. Hey'et, a.g.e., “Torki-ye Xorāsāni” adlı bölüm).

Doerfer'in ağızları sınıflandırması⁹⁰ Hey'et'ininkinden farklılık gösterir:

- a. Kuzeybatının (Bocnurd v.b.),
- b. Kuzeydoğunun (Şirvān v.b., d) dışındaki eski Sovyetlerin bütün ağızları da dahil),
- c. Güneyin (Soltān-ābād v.b., yine Kalem Ucu'nda görülen Safi-ābād), ve
- d. Özbek Oğuzcasının ağızları, birbirlerinden belirgin ölçüde farklılık göstermelerinden ötürü, -sınıflandırmalar geniş ölçüde görecelidir.⁹¹

Horasan Türkçesini bir lehçe olarak ele almak yerine, bilâkis onun, bunların dördünün bir birleşimi olduğu da düşünülebilir. Esas itibariyle, “Horasan Türkçesi” coğrafi bir kavram niteliği taşımaktadır. Bu durumda Oğuzca'yı, bir yandan, politik anlamda “diller” (=bugünkü Türkiye Türkçesi, Azerî Türkçesi, Türkmençe,)⁹² diğer yandan dilbilimsel anlamda, -durum çekim eki, bildirme eki (Prädikat), fiil çekim ekleri, leksik ve fonetik farklılıkları göz önüne alarak aşağıdaki lehçelere ayrılan bir “dil” gibi de ayırmak mümkündür:

- a. Batı Rumeli Türkçesi, b) Doğu Rumeli Türkçesi, (Gagavuzca, Kırım Osmanlıcası dahil), c) Batı Anadolu Türkçesi, d) Orta Anadolu Türkçesi, e) Doğu Anadolu Türkçesi, f) Azerî Türkçesi (vokalden sonra akkuzatif eki: -yI), g) Azerî Türkçesi (vokalden sonra akkuzatif eki -nI), h) Sonkorî, i) Güney Oğuzca, j) Güney Horasan Türkçesi, k) Kuzeybatı Horasan Türkçesi, l) Kuzeydoğu Horasan Türkçesi (muhtemelen iki grup, bk. yukarı), m) Özbek-Oğuzcası, n) Türk-

⁹⁰ Bk., *Das Chorasantürkische*, 183-191, 194-197.

⁹¹ Ayrıca, *Conk. Güçgi, Märeşk ve Langar* ağızları da, diğer kuzeybatı ağızlarından aynı biçimde, bir lehçeymiş gibi ayrılır.

⁹² Kaldı ki, bunlar hâlâ okullarda öğretilmekte olan resmî yazı dilleridir, ancak bu Kaşgayca ve Horasan Türkçesi için geçerli değildir.

mence / Doğu, Kuzey (Ersarı, Sarık, Çovdur, Stavropol'), o) Türkmençe / diğer ağızlar.

Horasan Türkçesinin Türkoloji için taşıdığı önem şöyle gösterilebilir:

1. Coğrafi dil açısından bakışımızı birçok yönde, örneğin Özbek ağızlarıyla bağlantılı olarak, genişletir.⁹³ Nitekim, bazı kuzeydoğu ağızlarının (Conk, Gücği, Märeşk, Langar) 1. ç.ş. bildirme eki -bIs, kimi Özbek ağızlarında benzerdir (örn., Karşi): Hatta Özbekçe, *-bIz ve *-mIz ağızlarını ayırd eder. Horasan Türkçesindeki öteki bildirme ekleri de, Güney Oğuzcaya eğilim gösterir, ki bunlarda da belli leksikal denklikler görülmektedir.

2. Oğuz lehçelerinin çerçevesi kesinlikle genişlemiş olacaktır: Eski, üç temel lehçe olan Batı, Orta, Kuzey Oğuzca yerine artık birbirleriyle iç içe geçmiş beş lehçe vardır: Batı, Orta, Güney, Doğu, Kuzey-Oğuzca.

3. Bunun yanı sıra, birçok eski Harezmi Türkçesi ve Çağatayca malzemeler de, Horasan Türkçesi göz önünde tutularak daha iyi açıklanabilir.

4. Eski Osmanlı edebiyatında görülen olga-bolga dilinin sırrı, Horasan Türkçesinin yardımıyla çözülebilir.

5. Nitekim karşımıza eski, sönmüş bir edebiyatın, dolayısıyla bir kültürün izleri çıkmaktadır.

Türk, özellikle de Oğuz dil ve lehçelerinin tarihî sürekliliği, her şeyden önce, Horasan Türkçesinin tümüyle araştırılması sonucunda ortaya çıkabilir.⁹⁴

Yeri gelmişken burada tekrar -alan araştırmasının konumunu mümkün oldukça titiz bir biçimde gösterebilmek için-, gereçlerin sunumunun bilimsel araştırma yöntemlerine uygun bir biçimde yapıldığı belirtilmelidir. Bu yolla kimi kelimeler, gramer şekilleri ve cümle örnekleri ile ilgili soruların cevabında sık sık ayrılıklar ortaya çıkmıştır.⁹⁵ Gereçlerin daha iyi gözden geçirilebilmesi için, bu tür olguların aralıksız biçimde bilimsel açıklamasından sakınıldı. Bunun için yine de, okurun gereçleri anlamasını kolaylaştırmak için, 2. paragrafta fiil çekiminin tabloları sunulmuştur. İyelik ve şahıs eklerinin çekimine verilen cevaplarla ilgili sadece ara sıra açıklama yapıldı. Buradaki bilinçli kaçınmanın birçok nedeni vardır: Biz *be-dastaş* "eline" sorusuna ilkin verilen *ali* "eli" cevabının doğru olmadığını elbette biliyoruz. Soru, *be-deh be-dastaş* "onun eline ver" şeklin-

⁹³ Bunun için krş. F.G. Blagova, "Yazıkovoe kontaktirovanie v timuridskix gosudarstvax po dannym areal'no-go issledovaniya", ST 1983:3, 16-26.

⁹⁴ krş., Doerfer/Hesse 1998, s.6.

⁹⁵ Kaynak kişilerden bilgi edinme sorunu için, krş. Doerfer, *Lexic und Sprachgeographie des Chaladsch*, Wiesbaden 1987, 23-29.

de yinelenince, verilen cevap artık *bér alina* "ver eline" şeklinde oldu. *ali* şeklinde verilen cevabın olası bir açıklaması, muhtemelen kaynak kişinin dikkatinin dağılması sonucu, -bir anket genelde iki saat sürmektedir ve bundan önce gramer bölümünden önce geniş kapsamlı bir kelime listesi henüz bitmişti- sorunun başını, yani *be* edatını artık algılayamadığından, dolayısıyla yalnızca *dastaş* şeklinde cevap vermesinden kaynaklanmıştır. Başka bir açıklama ise; soruda fiil bulunmadığı için *be-dastaş* şeklini doğal bulmamış, bundan ötürü *dastaş* diye çevirmiştir. Bir başka durumda ise, *be-dastam* 'elime' sorusuna verilen cevap, *alumda'di* 'elimdedir' şeklindedir. Soru ve cevabın birbirinden farklı olduğu, Almanca anlamının da kesin olduğu durumlarda, çeviriye gerek duymadık, çünkü okurun bu desteğe gerek duymayacağından hareket ettik. Bu şekilde kaynak kişi *be-gır be – dastat* 'eline al' sorusuna önce kendiliğinden *bé alumda* 'elime ver' diye cevaplandırıyor, fakat daha sonra *tut aliya* diye düzeltiyor. Veya başka bir örnekte: *dar dast-e şān dīdam* 'ellerinde gördüm' sorusuna *allarında bâ' r-idi* 'ellerinde idi' şeklinde cevap verilmiştir.⁹⁶

Kelime listelerinde, kaynak kişinin sorulan kelimeye sık sık Türkçe veya Farsça bildirme ekini (-*di*, -*dir*, -*dey*, v.b. veya -*ä*, -*äs*, -*ya*, -*ye*, -*y*) eklediği görülür: Şirvān 403 *pārçä'* -*di*, Qara-Bāğ 113 *sıgır câhu'l-dir*, Langar 251 *rīg-dey*, Dougā'i 151 *pār-ä*, Xarw-e 'Olyā 181 *balk-ä*, Coğatāy 203 *bādamzärä*, Langar 63 *ziñgiçä-y*, 328 *tağâr-ä*, Pır-Komāc 257 *sahrā'-ya*, Qara-Bāğ 227 *sār-i çāş-mäye*, 303 *duru'st-äs*. Ancak Farsça -*ä* takısı, yalnızca bildirme eki (< ast) olmakla kalmayıp, aynı zamanda küçültme eki (< ak), belirtme durum eki (< rā) ve belirtme sıfatı (determinatif) olarak da kullanılır. Bu konuda Hadank'ın⁹⁷ şu sözlerine katılmamak elde değildir: "Acaba kimin gücü insanı şaşkına çeviren bu sayısız değişik -*ä* 'lerin doğru açıklanmasına yetebilir?"

Çeviren: Dr. Sultan TULU

⁹⁶ Bütün örnekler Qara-Bāğ'dan alındı.

⁹⁷ Karl Hadank. Die Mundarten von Khunsär, Mahall, Natänz, Näyin, Sämnän, Sıvänd ve Sö-Kohrüd. Berlin ve Leipzig 1926, 10-13.